

Miroslav Karaba:
Základy epistemológie pre teológov.
 Trnava : Dobrá kniha, 2025, 176 s.
 ISBN 978-80-8191-449-2

Vysokoškolská učebnica profesora filozofie Miroslava Karabu je rozdelená do ôsmich samostatných kapitol, ktoré požívajú študenta filozofie i teológie na cestu od základných otázok poznania až po komplexný problém pravdy a percepcie. Jednotlivé kapitoly môže študent čítať osve, no zároveň sú jednotlivé časti učebnice na seba odkazujúce ako rôzne variácie hľadania istoty a v neposlednom rade ako rôzne epistemologické prístupy, ktoré medzi sebou zvädzajú filozofické súboje, no pritom chcú jedno spoločné: kriticky fixovať istotu a pravdu, ktoré spochybňuje skeptik.

Miroslav Karaba už v úvode vyzdvihuje potrebu epistemológie pre teologické štúdiá a objasňuje nielen svoj historicko-systematický prístup, ale kľúčový rozmer epistemológie v kontexte filozofických úvah. Jeho vstup na pôdu analýzy problému je prozaický a vychádza z metamorfózy triviálnej otázky: „*Môžeme niečo poznať?*“ Zdôrazňuje, že nestačí odpovedať kladne – kľúčová je reflexia samotného pojmu „poznať“. Povedané Baconom „poznanie je moc“ (s. 6) a nejde len o poznanie, dojem či mienku, ale o to, či môžeme niečo poznať a poznať to ako isté.

Nosná myšlienka úvodu je zrejmä: autor načrtáva, že sa bude sústrediť na „vzťah empirizmu a racionalizmu“ ako kľúčových reakcií na skepticizmus (s. 7). Karabovou knihou, ktorá je koncipovaná ako vysokoškolská učebnica, od začiatku preniká motív, že epistemológia učí študenta „rozlišovať medzi osobnými pocitmi alebo skúsenosťami a univerzálne platnými princípmi“ (s. 6). Predbiehajúci komplexnú recenziu knihy podčiarkujem, že tento princíp odlišuje každú vedeckú ambíciu o intersubjektivitu, od slovníka vlastnej skúsenosti, ktorá stojí v tieni rizika subjektivismu. Osvojenie si schopnosti precízne rozlišovať, dosiahnuť poznanie, ktoré je jasné a odlišené (nezriedka v teologických kruhoch absentujúci talent), je kľúčové aj pre rozpoznanie medzi vierou a jej racionálnou reflexiou v podobe systematickej teológie a fideizmom či emocionálne podfarbeným variantom davovej psychózy. Epistemológia tak tvorí kľúčový fundament pre racionálne uchopenie Zjavenia, diferenciáciu medzi teologickou doxou a autentickým poznaním.¹

¹ Zároveň je najnovšia Karabova kniha doplnením jeho vlastnej akademickej púte a dopĺňa a premostuje jeho oblasti záujmu: vzťah filozofie, vedy a náboženstva, filozofiu prírody a vybranú problematiku filozofickej teológie, akou je aj Božie pôsobenie vo svete, ktoré je pre súčasnú teológiu nezriedka ponorené do mýtického oparu skrytej ignorancie (nevidieť a neproblematizovať!) až filozofického analfabetizmu a utiekaniu sa k spiritualizácii náboženského naratívu. Práve otázka Božieho pôsobenia sa však teší eminentnému akademickému záujmu vo filozofickej teológii a filozofii náboženstva, a to doma (Ján Hrkút, Mária Spišiaková), ale aj v zahraničí (Eleonore Stump, Oliver D. Crisp, David Bentley Hart a i.).

Prvou kapitolou (Problém poznania) otvára drámu možností ľudského poznania a ponúka čitateľovi i študentovi systematický vhlád, ktorý kombinuje s odkazmi na historické mílniky, značky a znamenia, ktoré používame pri putovaní skrz labyrinty epistemológie. Karaba podrobne objasňuje historický a pojmový vývoj termínov ako *gnozeológia*, *epistemológia*, *noetika* a zdôrazňuje ich významové rozdiely. Možno by stálo za zmienku načrtnúť aj konflikt ontologického (noetického) problému poznania s epistemologickým problémom poznania, v ktorom ide o otázku primátu: má primát zadefinovanie objektívnej istoty a pravdy pred voľbou epistemologického nástroja v podobe zmyslov, rácia či viery? Nakoľko však ide o vysokoškolskú učebnicu, obsah je prísne limitovaný. To však študentovi neznemožňuje ďalší dialóg so zdrojmi, prameňmi a uvažovaním kľúčových autorov, na čo všetko Karaba študenta odkazuje v bibliografii. Autorovým cieľom bolo nájsť kompromis medzi didakticky vhodnou formou, ponúknutím akéhosi predjedla a snahou nevyčerpať zvedavosť.

Teologický presah prvej kapitoly je zreteľný: už platónske rozlíšenie medzi *epistémé* a *gnósis* má zásadný dopad na chápanie teologickej „poznateľnosti“ Boha. Zatiaľ čo *gnósis* má mystický akcent, stav vedenia – *epistémé* – si vyžaduje racionálne osvetlenie možností poznania pojmu Boha. Autor tiež naznačuje, že poznanie, viazané na výrokové vedomosti, vyvoláva otázku, do akej miery môže byť náboženská skúsenosť (*experientia Dei*) epistemologicky uchopiteľná a predstavovaná ako racionálna.

Predmetom druhej kapitoly je tripartitná definícia poznania. Karaba študentovi ponúka klasickú trojčlennú definíciu poznania ako: viera (subjektívne presvedčenie), ktorá kopíruje nejakú pravdu (objektívna zhoda), ktorú nejako zdôvodňuje (epistemická opora). „Dostávame sa tak k tradičnému filozofickému rozlíšeniu medzi skutočným poznaním a čistou vierou alebo názorom. Skutočné poznanie je tak zdôvodnenou pravdivou mienkou (vierou). Tri podmienky pre poznanie, zahrnuté v tradičnom filozofickom prístupe (viera, pravda, zdôvodnenie), sú mnohými považované za celok vytvárajúci nielen nutné, ale aj dostatočné podmienky poznania“ (s. 17). Samozrejme, ako to už vo filozofii býva, táto tripartitná teória, ktorá sa zdá pomerne intuitívna, bola a je predmetom viacerých kritík. Karaba, čo hodno len oceniť, nepodceňuje študenta teológie a nijako mu nezľahčuje čas na cvičisku filozofie. Príkladom kritiky tripartitnej teórie, či modelu sú tzv. *Gettierove prípady* (s. 18 – 19). Tie ukazujú, že kombinácia pravdivej viery a zdôvodnenia nemusí byť poznaním v epistemologickom zmysle slova.

Zároveň táto kapitola priamo otvára študentovi teológie dvere k reflexii vieroučných pozícií – napríklad otázka, či viera v Boha spĺňa tri podmienky poznania. Ak áno, aký druh zdôvodnenia je akceptovateľný? Je viera ako taká

K uvedeným témam pozri: KARABA, M.: *Vedecký pokrok ako filozofický problém*. Warszawa : Rhetos, 2012. KARABA, M.: *Úvod do novovekej filozofie*. Trnava : Dobrá kniha, 2015. KARABA, M.: *Dejiny filozofie 19. a 20. storočia I: Pozitivismus, evolucionizmus a materializmus*. Trnava : Dobrá kniha, 2014. KARABA, M.: *Božie pôsobenie vo svete : Reflexia koncepcií J. Polkinghorna, A. Peacocka a I. Barboura*. Trnava : Dobrá kniha, 2014.

epistemicky legitímna alebo potrebuje byť podporená racionálnym dôvodom (*ratio fidei*)?

Predstavenie problémov dogmatizmu, skepticizmu a nekonečného regresu možno uchopiť ako srdce epistemologických skúmaní. Tieto tri pozície možno v určitom zmysle chápať ako základné impulzy k akémukoľvek kritickému pýtaniu sa o povahe nášho myslenia.

Dogmatici odmietajú, že by proces zdôvodňovania musel nevyhnutne viesť do nekonečného regresu. Navrhujú rozlišovať medzi: bezprostredným poznaním prvých princípov (axióm), ktoré nepotrebujú ďalšie zdôvodnenie, a derivovaným poznaním, ktoré sa odvoláva práve na tieto základy. Tento dogmatický prístup si síce zachováva čaro praktických konzekvencií a istôt, ale v dobe neexistencie univerzálnej autority je možné spochybniť všetko (vrátane toho, že čítate túto recenziu a neprežívate nejakú halucináciu).

Skeptici napádajú hlavne tretí prvok tripartitnej definície poznania (zdôvodnenie), keďže každé zdôvodnenie by vyžadovalo ďalšie zdôvodnenie, a tak ďalej, až do nekonečna. Ak chceme niečo poznať, „musíme poznať význam slov, ktoré používame na vyjadrenie našich mienok. Poznať význam slova, ale znamená byť schopný povedať čo znamená alebo definovať to. Ale keď budeme chcieť definovať nejaké slovo, použijeme pritom iné slová, ktoré musíme následne tiež definovať“ (s. 22). V dôsledku toho podľa skepticizmu „žiadna naša mienka nemôže byť zdôvodnená a my nikdy naozaj nevieme, čo to znamená mať vieru alebo veriť v niečo“ (s. 22).

Empirizmus a racionalizmus predstavuje Karaba študentovi ako historické odpovede na uvedené problémy a pozýva k spoločnému putovaniu. Autor na viacerých miestach zdôrazňuje, že empirizmus, racionalizmus a skepticizmus medzi sebou netvoria len dve opozitné skupiny, ale skôr tri prekrývajúce sa prúdy, ktoré sa v dejinách filozofie často prelínajú a vzájomne ovplyvňujú. Podrobne členená kapitola s jednotlivými argumentmi a protiargumentmi má potenciálne významný teologický presah. V teológii sa často hovorí o „nespochybniteľných“ faktoch Zjavenia, ktoré sú substrátom cirkevnej dogmatiky. Práve dogmatická stratégia s akcentom na autoritu ponúka analogický model: základné „teologické pravdy“ sa akceptujú ako axiómy, z ktorých možno odvodiť ďalšie teologické závery. Autor tu naznačuje úvahu o epistemológii Zjavenia, v rámci ktorého teológia opúšťa hru racionalizmu, empirizmu a skepticizmu a tripartitný model (viera, pravda, zdôvodnenie) rozširuje o štvrtý rozmer – „Zjavenie“. To sa stáva špecifickým zdrojom teologického poznania, ktoré skrz svoje istoty (napr. biblické texty) zastavuje regres, podobne ako axiómy v dogmatizme. Samozrejme, ani tento rozmer nie je imúnny proti spochybneniu a jeho zdôvodnenie súvisí aj s tým, ako chápeme koncepcie pravdy, ktorým sa autor venuje v posledných kapitolách knihy.

Štvrtú kapitolu venuje Karaba historickému i systematickému predstaveniu filozofických pozícií empirizmu. Rozoberá postupne štyroch kľúčových predstaviteľov: Bacona, Locka, Berkeleya a Huma. Študent postupne spoznáva vývoj tejto novovekej tradície, ktorá siaha koreňmi do špecifických odlišností interpretácie Aristotela na Britských ostrovoch. Novoveký vývoj, ktorého

historický prequel odlišuje už stredovekú filozofiu autorov, ktorí pôsobili na anglických univerzitách, explicitne odštartovalo dielo *Novum Organon* od Francisa Bacona. Anglický filozof, ktorý sa dnes prekvapujúco vo Francúzsku teší enormnej akademickej renesancii, je, okrem vyzdvihnutia experimentálnej indukcie, predovšetkým synonymom kritiky idolov.

Čitateľ sa dozvie základné údaje o Baconovom akcente na indukciu a experiment i jeho motiváciách a, samozrejme, Karaba hermeneuticky odhaľuje Baconovu koncepciu, ktorá súvisí s kritikou idolov – špecifických predpojatostí a predsudkov vo vedeckom bádaní. Jeho prístup nebol len nový a objavný, ale predovšetkým originálny. Ak chce teológ príklad baconizmu v teologickej praxi, stačí sa pozrieť na metodológiu biblickej exegézy: rovnako ako experimenty odhaľujú skryté vlastnosti prírody, tak systematické historicko-kritické štúdium textov (vrátane komparatívnej filológie, porovnávania rukopisov a kultúrnych kontextov) umožňuje „falzifikovať“ nepodložené interpretácie Písma.

V ďalších častiach kapitoly je veľmi precízne a systematicky analyzovaná „svätá trojica empirizmu“: John Locke, George Berkeley a David Hume. Samozrejme, Karaba sa zameriava len na ich epistemologický korpus, nezachádza do oblastí, v ktorých majú ich epistemologické východiska svoje praktické konzekvencie (náboženstvo, teória tolerancie, politika, estetika). Takéto perspektívy sú však jeho knihou načrtnuté a ponechané na samoštúdium filozofie.

Na tomto mieste stačí spomenúť kľúčový význam Davida Huma, s ktorým sa každý teológ musí konfrontovať viackrát. Humovo odmietanie racionálnych istôt mimo skúsenosti samej otvára dvere radikálnemu skepticizmu a kritike indukcie. To nie je len filozofický problém. Humova filozofia má svoj metafyzický (skepticizmus) a etický dosah (nonkognitivismus). Už len pre tieto aspekty by mal každý teológ (dogmatik či moralista) poznať škótskeho osvietenca. Humov skepticizmus kladie teológii kritickú výzvu: ak prvoradá príčinnno-účinková väzba nie je objektívna, je sporné ako „dokázať“, rozumej, racionálne zdôvodniť zázraky či božské zásahy. Na druhej strane však sám Hume otvára priestor k pochopeniu viery ako pragmatickej istoty, ktorú rozum nemôže úplne odôvodniť, no ktorá je nevyhnutná pre život.

Pri všetkých analyzovaných predstaviteľoch empirizmu sa Karaba riadi imperatívom povinnosti kvalitného filozofického vzdelania teológov. To, čo sa pre filozofov javí ako bežná terminológia, je v našom teologickom prostredí často opomínaná znalosť metodológie a problematiky. (O intelektuálnych výkonoch vo svete homiletických rečníckych snáh ani nehovoriac.) Študent sa však u Karabu nedozvie len historické fakty a siluety jednotlivých historických teórií. Konfrontácie s filozofmi ako Hume, Locke či iní sú v *Základoch epistemológie pre teológov* vždy priblížené cez spektrum príkladov, nových či modernejších prístupov (Russell, Popper a i.) a napokon, aj s prihliadnutím na súčasnú diskusiu. Tým autor vyťahuje študenta z komfortnej zóny. Ak už je pre teológov pohyb na (mínovom) poli filozofie nutným zlom, Karaba poskytuje stratégiu a mapu, ktorá zdôvodňuje, prečo sa nedá obísť a ako ňou prejsť bez ujmy. Záujemca o teológiu sa dozvedá o najnovších epistemologických trendoch a problémoch (varianty probabilizmu, fundacionalizmus, falibilizmus,

externalizmus či internalizmus a i.), čo mu zaiste napomôže nielen v jeho intelektuálnom obohatení, ale aj v nespadnutí do pasce prehlbovania teologického vzdelania a myslenia bez kontaktu s inými disciplínami.

Kapitolu o racionalizme otvára Karaba podčiarknutím, že empirizmus „nebol jediným pokusom, ako sa vyrovnat' so skepticizmom. Zameriame sa teraz na jeho konkurenta – racionalistickú (intelektualistickú) odpoveď. Filozofia 17. storočia je obdobím víťazného ťaženia rozumu, ktorý bol v renesancii vyhlásený za svojprávny, a obdobím, v ktorom sa ideálom všetkého poznania stáva matematika“ (s. 71). V rámci racionalizmu postupne predstavuje kľúčových predstaviteľov tohto smeru a jeho nuáns.

Debatu o racionalizme otvára Thomas Hobbes, ktorého epistemologický prístup k realite formovali predovšetkým jeho politické názory a antropológiu. Karaba uvádza, že Hobbes, hoci je často radený k empiristom, rád využíval geometrický model: „všetko poznanie začína zmyslovou skúsenosťou a materializmom, pretože veril, že všetky javy, vrátane ľudských myšlienok a pocitov, majú fyzickú materiálnu povahu“ (s. 72). Hobbes, nasledujúc efektivitu euklidovskej geometrie, presadzoval, že aj filozofia – napr. politická – potrebuje podobné pevné axiómy, ktoré ukončia nekonečný regres zdôvodnení.

Ústrednou postavou racionalizmu je, samozrejme, René Descartes, ktorého hyperbolická skepsa predstavuje jeden z uholných kameňov novovekej filozofie. Karaba zdôrazňuje nielen historický význam kartezianizmu, bez ktorého by nemohla existovať racionalistická epistemológia, ale aj presah do metafyziky a pre teológa obzvlášť dôležitej disciplíny – filozofickej teológie. „Formulácia *Cogito, ergo sum*“ vyjadruje existenciálne tvrdenie, o ktorom sa nedá v nijakom prípade pochybovať, pretože jeho evidencia sa potvrdzuje samým aktom pochybovania, a to aj vtedy, ak predpokladáme pôsobenie zlého génia“ (s. 77). Descartes nielenže aktívne zasiahol do meandru toku európskej filozofie, ale jeho spôsob uvažovania sa výrazne podpísal pod celé spektrum nasledovateľov i kritikov z oblastí filozofie a teológie (Gassendi, Hobbes, Mersenne, Arnauld). Jasnosť intelektuálnej percepcie sa minimálne od Descarta stáva epistemologickou požiadavkou každej teórie pravdy. V rámci púte po krajine racionalistickej epistemológie tak Karaba zoznamuje študenta s praktickými dôsledkami racionalistických východísk a dôsledkov pre antropológiu, úvahu o substancii v novovekej filozofii a napokon aj v otázke poznania existencie Boha.

V tejto súvislosti možno Karabovej knihe vytknúť, či kriticky nadhodiť otázku, prečo absentuje výklad racionalistickej filozofie a epistemologických nuáns Barucha de Spinozu. Spinoza je nepochybne kľúčovou postavou pre širšiu filozofickú diskusiu, ktorá sa týka ontologických otázok monizmu a determinizmu, no jeho vychádzanie z Descarta je nielen ukážkou toho, ako racionalistická metóda plodí určitý typ metafyziky (otázka substancie) a antropológie, ale zároveň podčiarkuje ono uhranutie Descartom a „more geometrico“. Čiastočnou odpoveďou je, že sa autor Spinozovi venuje na iných miestach, no o to viac by sa hodilo zdôvodnenie jeho vylúčenia z diskusie o racionalistickej epistemológii. Nakoľko Spinozovo uvažovanie malo

a dodnes má kľúčové implikácie v oblasti filozofie Boha, možno sa oprávnene domnievať, že táto podkapitola k racionalizmu by bola vhodným doplnením teologického vzdelania.

Veľkú trojicu racionalistov uzatvára Gottfried Wilhelm Leibniz. „Leibniz tvrdí, že pre každú pravdu musí existovať dôvod, prečo je pravdivá. Tento princíp je základom jeho racionalistickej filozofie“ (s. 93). Racionalistický princíp dostatočného dôvodu nie je len jedným z Leibnizových dedičstiev, ale zároveň súvisí s ďalším princípom, ktorý odhaľuje inšpiratívnosť jeho myslenia aj pre teológiu. I keď je to práve empirická skúsenosť, ktorá hrá rolu „spúšťača“ vrodéných ideí, konečným kritériom zostáva rozum a racionálna reflexia. Práve rozum nás na základe vlastných schopností dostáva pred koncept „predurčenej harmónie“, čo naznačuje teologické paralely s doktrínou Božej prozreteľnosti: všetko, čo sa deje, je v perfektnom súlade s Božím plánom, hoci príčinné väzby medzi monádami sú nám iba zjavené, no nadovšetku pochybnosť racionálne predurčené.

Princíp dostatočného dôvodu, ako aj Leibnizov akcent na ratio, ako ústredný agens poznania, otvára Karabovi možnosť načrtnutia ďalšieho miesta na mape krajiny epistemológie. Tým miestom a bez precenenia možno dodať, že aj historickým medzníkom je filozofia Immanuela Kanta. Zakomponovanie Kanta do danej podkapitoly má svoju logiku. Karaba uzatvára racionalizmus ako príbeh, ktorý bol konfrontovaný s námietkami rôzneho druhu, vrátane empirizmu. Kantovu transcendentálnu revolúciu predstavuje ako odpoveď na spory medzi racionalizmom a empirizmom. Kým empiristi tvrdili, že poznanie pochádza výlučne zo zmyslovej skúsenosti, a racionalisti sa spoliehali na apriórne istoty rozumu, Kant inkorporuje pozitíva oboch prístupov a prichádza s novou syntézou: poznanie vzniká až spojením zmyslovej intuície a apriórnych foriem myslenia. To napokon ladí aj s prezieravým Leibnizovým podčiarknutím neúplnosti empirizmu a jeho dôsledkov: *Nihil est in intellectu quod non fuerit in sensu, nisi intellectus ipse*.

Na diskusiu racionalizmu a empirizmu nadväzujú aj ďalšie kapitoly, ktoré študenta a záujemcu pozývajú bližšie do prítomnosti. Na základoch a étose empirizmu a klasického pozitivizmu (Comte) vznikajú súčasné kontúry metodológie vedeckého myslenia. Študent teológie (najmä katolíckej), pre ktorého znalosť dogmatiky je stále potrebné sa orientovať aj v aristotelovsko-scholastických filozofických konceptoch, však nemôže rozmyšľať len termínoch a pojmoch stredovekých a barokových systémov. Ak chce k teológii ako vede pristúpiť kriticky, nemal by sa uchýľovať k rôznym druhom únikov do spirituality či historizmov. Takzvané „imunizačné stratégie“, pred ktorými varuje kritický racionalizmus, sú varovaním. Poznanie moderných epistemologických konceptov sa preto stáva nevyhnutnosťou.

Karaba v šiestej kapitole prebehne dejiny epistemológie 19. a 20. storočia. Kniha ponúka dobre spracovaný materiál s akcentom nielen na historické okolnosti, ale predovšetkým na dopad na iné filozofické disciplíny. Všetky moderné teórie justifikácie a teórie pravdy pramenia práve v pozitivistickej premene vedy a v nadväzujúcich konceptoch modernej filozofie.

Karabova kniha odhaľuje bohatý filozofický rámec pre skúmanie poznania ako ľudskej kompetencie, určujúcej miesto človeka vo svete. Vzhľadom na to, že cieľovou skupinou, na ktorú autor cieli, sú primárne študenti teológie, nemožno jeho počin prijať inak ako s nadšením.

Aj v posledných kapitolách predstavuje autor kľúčové mená z dejín modernej epistemológie, zoznamuje študenta s problémom externalizmu a internalizmu, konfliktom realizmu a konštruktivismu, sprevádza študenta kľúčovými problémami. Osobitnú pozornosť venuje rôznym teóriám pravdy (korešpondenčná, koherenčná, pragmatická, konsenzuálna) a otázke percepcie. Významným príspevkom pre teológiu je rozlíšenie medzi internalizmom a externalizmom v teóriách ospravedlnenia. Epistemická oprávnenosť poznania môže byť založená na vedomých dôvodoch (internalizmus) alebo na spoľahlivosti procesu (externalizmus) – čo je mimoriadne relevantné pri reflexii viery ako osobného i spoločenského fenoménu.

Ak platí, že poznanie je moc, potom skutočná moc pramení z dostatočne jasného a istého poznania, ktoré oslobodzuje. Na rozdiel od existenciálnych istôt, ktoré ponúka náboženstvo či mýtus, je pozícia filozofie – epistemologicky povedané – intelektuálne skromnejšia a zdá sa slabšia. Tento konflikt a napätie medzi slobodou a domnelými istotami, ktoré často ponúkajú aj nekritické náboženské skratky, možno chápať ako kľúčovú hranicu medzi živou vierou, ktorá je pripravená žiť s paradoxom a napätím a náboženským dogmatizmom. Už len pre tento zámer je knihu možné odporučiť ako vhodné čítanie pre študentov teológie, či náboženskej a kultúrnej mediácie.

doc. Mgr. Lukáš Jeník, PhD.
Teologická fakulta Trnavskej univerzity
Kostolná 1, P.O.BOX 173
814 99 Bratislava
e-mail: miroslav.karaba@truni.sk